Цілу ніч мені маячіла земля. Руде глинище, масне й густе, грудками й дерном вивернуте назовні, ніби я руками видерла з нього ті грудки й зеленкувато-вогкий трав'янистий покрив. Долоні мої зболіли й нили, пальці терпко чіплялися до всього, чого я торкалась, і після того грудкуватого глинища руки були шорсткі й намозолені. А я ж не руками видирала з землі грудки, а гострою лопатою різала ґрунт, глина піддавалась, відколювалась, відділялась від основи шматками, що повністю відтворювали форму й розмір лопати і лягали горбато переді мною.

Робота справляла мені приємність. Таку дивну й болючу приємність, якої я ще не зазнавала ніколи в житті. Нічого не встигала думати, копаючи землю, і не було ніяких відчуттів, окрім цієї жорстокої приємності. Траплялися під лопатою струхлявілі й м'які, розсипчасті корені, а також коріння уперте, в'язке, воно починалося не знати де, стовбури дерев і крони дерев давно вже померли й перегнили, а коріння ще повзло у землі, потрапляло під лопату і давно скреготіло під її гострим лезом. Худенькі молоді яблуні випростували також десь там у глибині своє живе коріння — випростували доти, доки не відчували ще звіддалік болючого дотику моєї лопати, а, відчувши, підібрали, підтягли коріння під самий стовбур, як людина затискає у кулак пальці, несподівано торкнувшись чогось пекучого. Тоненькі яблуні боялись за своє життя. Земля не боялась. Вона піддавалась мені й піддавалась, ніби зовсім не боронячись, але водночас вибирала з мене мою силу разом з моїми нервами й думками.

Ані трохи не хотіла я цієї землі. Земля, яка б не була, разила мене, бо не викликала в уяві нічого, крім викопаної насвіжо, готової прийняти труну могили. Так, так, звичайно, я знаю: земля — хліб; земля — життя; земля — годувальниця; земля — багатство, і скарби, і глибинні джерела, і зелені трави, і любов, але також і могила. Що ж могла порадити з собою, коли з усіх якостей — якщо можна так сказати — мені бачилась тільки та одна. Я боялася землі. Грози і землі боялася від дитинства. Гроза одного разу наздогнала мене у лісі, таки справді наздогнала, бо я

тікала від чорно-синьої хмари, на тлі котрої фіолетовими стали сосни і посірів золотавий пісок, а трава притулилася до землі, неначе та могла дати рятунок. Двоє хлопчаків тягли мене за собою, мало не вивертаючи мені рук, а я вже не мала сили бігти, падала, як трава, тулилася до землі, а земля була холодна, байдужа, відштовхувала мене, відпихала, я натикалась на кущі, на дерева, але ніщо з того не могло бути захистом, усе спиналося, наїжене, вороже, хлопчаки відтягали мене від дерев. Рятуйте, хто в Бога вірує! — кричала я, вимовляючи слова, котрих досі ніколи не говорила, а не знаю, чи й чула— вони вродилися в мені разом зі страхом, може, вони й жили в мені завжди, раніше від мене з'явившись на світ тільки для того, щоб опинитися в мені і видертися назовні разом із моїм страхом перед грозою. Рятуйте, люди добрі, рятуйте, хто в Бога вірує, — кричала я, поняття не маючи, що значить — люди добрі, і Бог, і віра>— чи існують вони, — я кричала, а хлопці то брали мене по черзі на плечі й несли, майже не йдучи вперед, а ніби все кружляючи на тому самому місці, до котрого врешті добралась чорно-синя хмара і разила, і разила громом і блиском, і вихлюпувалася холодним різким дощем, — то тягли мене за собою майже волочачи по землі, а земля дряпала й ранила, зовсім не пропонуючи рятунку. Рятуйте, хто в Бога вірує, — кричала я й не чула свого крику, а хлопці чули, і, видно, той розпачливий крик був для них ще прикріший і жахніший од самої грози, бо вони раптом спинилися й били, як уміють це робити тільки роз'юшені злістю й страхом дванадцятирічні хлопчаки: не кричи, не кричи, не кричи ти, примовляли вони, а я навіть не пручалась, по їхніх обличчях стікав дощ, хлопці лупцювали уперте п'ятилітнє дівчисько, котре невпинно й охляло голосило: рятуйте, люди добрі, рятуйте, хто в Бога вірує! — намагаючись перекричати грозу і страх, а також біль і образу.

Місто могло порятувати від усього. Досить було пірнути у вулицю — і звідусіль мене обступали затишок і захист, котрий ніщо не могло просвердлити, туди ніяк не міг втиснутися страх, бо що могло подіятися в місті з дитиною? Я не розпитуючи могла знайти в місті потрібний напрямок. Досить же було відірватись від нього, від непорушної й розумної логіки вулиць, від гармонії чітких ліній площ і провулків, досить

було опинитись поза межами міста — і всі дороги губились, я втрачала не тільки почуття простору, а й розуміння напрямку, усе йшло довкола мене коловоротом, павутиною обплутувало, і я навіть у часі вже не орієнтувалась. У місті я знала, котра година, без годинника. Рух транспорту, тінь над будинком, колір дахів, зблиск сонця на трамвайних рейках — чи не служить це все орієнтиром для визначення часу?

Світанок, сутінки й темрява у місті легкі, спокійні, перехід від галасливого дня до нічної тиші не мучить, і не разить, і не лякає — поза містом цей перехід надто різкий, від нього родиться бентежний страх, такий непереможний сум родиться, що хоч качайся в траві і криком кричи, коли заходить сонце, коли падає сонце в сутінки, і стає тихо, наче в колодязі, де висохла вода, тоді хтозна про що починаєш думати, тоді розчиняєшся і зникаєш, немає твоєї волі й нема твого "я", існують лише безконечність і сутінки, від котрих тебе ніщо не може захистити, бо не можеш опертися об міцний мур міста.

Сірі, добрі, вогкі світанки, і такі ж вечори — можна тоді пестити долонями спини будинків, і ти в безпеці, над тобою простерті руки міста, воно з тобою, під тобою, при тобі, ти й воно — нерозлучні, воно без тебе — ніщо, бо без тебе в ньому не буде руху, а ти без нього не матимеш притулку й захисту.

Земля може обійтись без тебе. Вона собі спокійно обростатиме зеленим без тебе чи з тобою, вона нестиме на собі ріки і здійматиме вгору трикутники гір — вона так само буде масна, чорна, сіра, жовта або зелена — з тобою чи без тебе. Місто ж без людей вмирає відразу, і тому робить усе, щоб уберегти людину і притягнути її до себе. Земля самостійна, вона про людину не дбає, хіба що ти сам витягнеш з неї — навіть помимо її волі не раз — те, чого запрагнеш. Земля байдужа, мов гроза, від землі і її самостійності нема порятунку ніде, як тільки у місті.

І от несподівано я маю клаптик землі, маленький клаптик землі, і на ньому — кілька яблуньок, котрі не дадуть плоду ані тепер, ані ще наступного літа, я навіть не знаю, який то сорт — чи якісь червоні,

солодкі, а чи кислі, з зеленкуватою шкіркою. На тій землі росте густий лукавий пирій, корінь якого — тут, а зелене пагіння — аж у другім кінці городця, землі цієї не торкалась лопата вже років із сім, і от я врізаюсь у ту землю, лопатою, як зубами, і відчуваю, що боюсь її дедалі більше, боюсь інакше, ніж раніш, бо вона відразу, як тільки я надрізала її, почала зваблювати, притягати до себе, а я безсила опертися, безсила покинути лопату, хоч ніхто не змушує мене до копання.

То що ж мені в тій землі? Навіщо мені те жовте, масне, закорі-нене й хробачливе глинище? Чому воно маячить мені перед очима навіть тоді, як я заплющую очі?

Відганяючи те маячіння, думаю про місто — так, неначе боюсь зрадити, хоча б на мить зрадити.

Міста цього я собі не вибирала, ані воно мене — просто ми зустрілися і вже не годні відтоді розлучитися, принаймні я не можу покинути його.

У мені зостаються усі його відбитки, і кожна зміна його стає зміною в мені. Я пам'ятаю все — від дитинства аж понині, кожен день і кожну щербину навпомац знаю, спадала на мене велич ленінградських вулиць із незаперечним і похмурим маєстатом та імпозантністю будівель і віддалей; ласкаво виплескував свою красу просвітлений, весь, як осінній ліс, Вільнюс; завислий на містках, ажурних і міцних, майже нереальний у тумані нічний Тарту змусив запам'ятати цей його чарівний силует; Київ щедро — бо найщедріший з усіх міст на світі — дарував усе геть чисто від просторіні до золота. Псков прив'язував, як чорного човна на чорній воді, котра ще більше відтіняє білу навічну завороженість його стін; і все-таки я верталась до того вокзалу, схожого на оранжерею, де дивними екзотичними рослинами здаються ліхтарі, кіоски й вагони, де рейки чимдуж спішать вирватись геть і так само спішать опинитися знову під склепінням. Нічого мені не треба, опріч тих вулиць, саме тих, тільки тих завулків, де ніяк не можуть розминутися два трамваї і нагально дзеленькотять, порушуючи заборону звукових сигналів. А

також тих дворів, де серед зеленкуватої глибокої вогкості може несподівано оселитись звиклий до південного сонця платан чи кипарис. А також тієї говірки, бистрої, насиченої чудними інтонаціями, вслухаючись у мелодію котрих, ризикуєш не розрізнити слів. А також тих імен, старовинних і повнозвучних, котрі дають тут своїм дітям не через те, що так велить мода, а з любові до тієї повнозвучності. Роксоляна, Дзвенислава, Любомир, Уляна, Маркіян — само в собі вже характер; розкіш звуків...

Скопана земля не чахне і не скніє, хоч я змушую себе не вертати і до неї, боячись зради. День, два, десять і більше. А потім таки приходжу, бо гостро вдаряє в мене жалість: сонце, сухо, вона розламується від спекоти, і кров на її розтрісканих губах обсихає без води. Над вузеньким рівчаком, де біля кринички калабанькою зосталася вода, густо гудуть бджоли. Кажуть, це означає, що довго ще не бути дощу. Одна з прикмет, котрі народила земля. Суха — пересохла, вона, однак, жива, і раптом я, стидаючись своєї сентиментальності, нахиляюся над упертою зеленню і гладжу жовтий цвіт огірків і до безтями радію, що той цвіт зав'язується.

Так усе просто, прадавньо і гарно, я опираюсь ще, але те глинище тонкими зеленими нитками обплутує мене, в'яже, проростає крізь мене — видирається і рятується від мого невтримного бажання убрати і його в камінь і змусити землю до покори. Дивлюсь собі під ноги, де ворушаться і множаться зелені паростки і думаю, що в місті не вільно, гріх дивитись під ноги — місто перепиняє, змушує глянути вгору, спіткнутися поглядом об щось таке несподіване й неочі-куване, що готовий просити вибачення за свою неуважність, за те, що раніше не помічав старої дерев'яної, дбайливо вичищеної до жовтизни брами з грубувато-наївною різьбою; або ж тої кованої брами, з величезною мідною ручкою у формі саламандри; або тих віконниць, котрі на чийсь вибагливо-давній смак прикрасили китиці квітів з каменю; або ж атланта, котрий з довершеним спокоєм і неповторною гідністю несе покладений на нього тягар.

Атланти й каріатиди — не пригадую, чи десь іще бачила їх стільки, як у моєму місті, їхні тіла, обличчя, характери, м'язи, прикриті складками одягу або ж напружено оголені і — не шукайте в кожному з цих кам'яних людей найвищої мистецької вартості, не в тім річ; річ у тому, що все це уже невід'ємне від міста, як невід'ємна від нього звичка хапатися зразу за все нове у способі оздоблення, воно часом не має смаку, тільки тут, у цьому місті, комусь може спасти на думку продавати грубо вирізані дерев'яні грибочки під каплицею Боїмів чи почепити бездарну мазанину на стіні старовинного будинку. І жодне інше місто не може бути таким захланним, аж спраглим перебільшень у всьому — але ж те зайве потому стирається, набирає потрібної барви, те, що разило яскравістю, трохи блякне, делікатні-шає, а те, що було надто блідим, наливається густим, соковитим відтінком — і вже встановлюється потрібна рівновага.

Я пам'ятаю сивого чоловіка, він ходив у моєму дитинстві з довжелезною палицею. На кінці її блимав газовий пальничок, від того блимкотливого світелка запалювалися усі газові ліхтарі, один по одному уздовж вулиці, я йшла слідом за тим чоловіком, слідом за спалахом не надто яскравого світла, вулиця була таємнича, напівтемна, напівосвітлена, а ще туманилося — нікуди було заховатися від таємничості, ліхтарі вели мене уздовж міста, все далі й далі від першого світлячка, я йшла, як за мелодією чарівної сопілки — невже не залишилось сліду, того відбитку зачарованої дитини на обличчі мого міста? І хіба не блимають ті світлячки у ліхтарях і досі?

За світлячками можна було йти аж на замістя, туди, де починалася земля і, може, то вона зваблювала мене і змушувала йти все далі?

І раптом у мозку, поволеньки, але уперто вирізьблюється думка: а що, коли земля здатна говорити навіть крізь каміння? А що, коли й так почерез каміння вона віддавна говорить до мене і голос її змішався з голосом каменю, з голосом мого міста?

Міста ж стоять на землі, на землі, і як би високо не рвалися вони, як би хоробро не зрікалися долу, видираючись угору, вище, майже безнадійно високо вгору, аби не чути того незборимого заклику, — міста все одно стоять на землі. І, може, коріння старих міст, ще живе, снується під землею, як корінь дерева. І, може, тому вдається їй відштовхувати й притягати водночас? Хто знає.